

ПРАВОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

LEGAL POLICY OF UKRAINIAN STATE IN THE MODERNIZATION OF THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE

Хаустова М.Г., к.ю.н.,
доцент кафедри теорії держави і права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті визначається, що сам процес модернізації характеризується як суспільно-історичний, під час якого традиційні суспільства стають прогресивними, індустріально розвиненими. Підкреслюється, що модернізація – це особливість глобалізаційного процесу, як прогресивний розвиток суспільства, що припускає кардинальний характер змін, радикальну трансформацію соціальних інститутів, організацій, установ; це процес перетворення, відкриттів і винаходів, соціальних проєктів і інновацій. Будь-яка модернізація є трансформацією, але не будь-яка трансформація є модернізацією, а лише та, яка пов'язана з поступальним розвитком. Окремо приділяється увага модернізації правової системи, і визначається, що вона являє собою еволюційну зміну синтезованої сукупності правових явищ і процесів, зумовлену міжнародними глобалізаційними процесами, з метою якісно нового впливу на правове життя суспільства. Визначено фактори, що впливають на процес модернізації правової системи суспільства: *об'єктивні та суб'єктивні*. Як *перший об'єктивний фактор* можна виокремити світові процеси глобалізації, які здійснюють суттєвий вплив на політичні, економічні та правові зміни, що відбуваються у нашому суспільстві, а також це *внутрішні процеси*, що відбуваються в українському суспільстві в перестроєному та постперестроєному періодах. Серед *суб'єктивних факторів* визначено такі: суспільна думка певної частини населення, перш за все політичної та культурної еліти прозахідного толку та деякої частини наукової спільноти, а також *державна монополія на модернізацію*. Серед факторів модернізації також можна виокремити такі: *необхідність удосконалення законодавства та подолання прогалів у праві, проблема легітимності влади* та інші. Весь модернізаційний курс української держави повинен бути орієнтованим на забезпечення прав і свобод людини й громадянина, оскільки вони визнаються вищою цінністю на конституційному рівні.

У статті визначається, що із здобуттям Україною незалежності правова політика почала розглядатися як самостійне правове явище, що має власний зміст, призначення і цінність. Важливим кроком у процесі уточнення змісту правової політики стало спочатку її визнання самостійним компонентом державної політики, а згодом – особливою формою вираження державної політики, засобом юридичної легітимності, закріплення та здійснення політичного курсу країни, що відображається в діяльності владних структур. Правова політика розкривається через сукупність властивих їй атрибутивних рис і властивостей. Найважливішою властивістю правової політики є її державно-вольовий характер і владно-імперативний зміст. Звідси невіддільними ознаками правової політики визнаються такі: базується на праві та здійснюється правовими методами й засобами; охоплює правову сферу життєдіяльності суспільства; має публічний, офіційний характер; знаходить вияв у вигляді правових та організаційних форм її здійснення; у разі потреби вона підкріплюється легальним примусом із боку держави. Ефективність правової політики держави залежить від послідовної й повної реалізації її принципів. Простим критерієм необхідності проведення правової політики у сфері модернізації правової системи України є її спрямованість на забезпечення прав і свобод її громадян. Також визначено основні напрями модернізації правової системи України.

Ключові слова: модернізація, правова система, глобалізація, трансформація, правова політика, правосвідомість, правова ідеологія.

The article defines that the process of modernization itself is characterized as a socio-historical one, during which traditional societies become progressive, industrially developed. It is emphasized that modernization is a feature of the globalization process, as a progressive development of society, which implies a radical nature of change, a radical transformation of social institutions, organizations, institutions; it is a process of transformation, discovery and invention, social projects, and innovation. Any modernization is a transformation, but not any transformation is a modernization, but only one that is related to the progressive development. Special attention is paid to the modernization of the legal system, and it is determined that it represents an evolutionary change in the synthesized set of legal phenomena and processes caused by international globalization processes, with the aim of a qualitatively new impact on the legal life of society. The factors that influence the process of modernization of the legal system of society are identified. The importance, essence and principles of legal policy are emphasized. And also the main directions of modernization of the legal system of Ukraine. It is determined that the whole course of modernization of the Ukrainian state should be oriented to the protection of human and citizen's rights and freedoms, as they are recognized as of higher value at the constitutional level. A simple criterion for the need for a legal policy in the field of modernization of Ukraine's legal system is its focus on securing the rights and freedoms of its citizens.

However, it is still necessary to regulate by law the large number of new processes taking place in society. Thus, the development of democracy in Ukraine makes the issue of referendum law relevant, and the current emphasis on the human rights issue necessitates the deep development of humanitarian law, which today claims to be a branch of constitutional law. It is emphasized that legal ideology is an integral part of legal policy, in the most concentrated form it reflects the major achievements in the field of law and expresses the desired legal future. It acts as a value-fixed model of legal life and the main tendencies of its development. The legal ideology that concentrates legal values is ultimately the development of the institutions of civilized democracy.

In the modern state, the individual, his rights and freedoms are central and serve as a starting point for further legal transformations. Without a state legal ideology, consistent and effective reformism is impossible. Developing a legal ideology is closely linked to the state's recognition of legal policy, with the possibility of determining the general parameters of the future holistic concept of legal development of Ukraine.

Key words: modernization, legal system, globalization, transformation, legal policy, legal consciousness, legal ideology

Термін «модернізація» (від франц. *moderniser*) означає «вдосконалення», «осучаснення» – складний глобальний процес, який відбувається у всіх ключових сферах життєдіяльності суспільства та який характеризується структурно-функціональною диференціацією та утворенням відповідних форм інтеграції. Спорідненим поняттю «модернізація» є термін «трансформація». На думку Б.В. Прикіна, трансформація – це зміни, перетворення принципів і методів у процесі розвитку [1, с. 124].

Виникнення концепції модернізації на теоретичному рівні пов'язують з ідеєю К. Маркса про поділ історичного процесу на доіндустріальну та індустріальну стадії, хоча практично модернізаційні процеси відбувалися протягом усього історичного розвитку людства в різних формах і з різною швидкістю. У XIX ст. загальні положення ідеї К. Маркса були розвинені Ф. Теннісом у його праці «*Gemeinschaft und Gesellschaft Grundbegriffe der reinen Sociologie*» (Спільність та суспільство. Основні поняття чистої соціології) [2, с. 48].

Т. Парсонс, один із засновників теорії модернізації, у своїй еволюційній доктрині виокремив три типи суспільства: примітивні, проміжкові та сучасні. Модернізаційний перехід від проміжкових суспільств до сучасних він трактував у дусі загального підвищення «узагальненої адаптивної функції», тобто в дусі вестернізації та конвергенції. На думку Т. Парсонса, «еволюційні універсалії» призводять до того, що в усіх суспільствах модерну послідовно відбуваються однотипні зміни. Правова система виокремлюється від релігійної, формуються адміністративна бюрократія, ринкова економіка та демократична виборча система [3, с. 16–17].

У сучасній літературі є найрізноманітніші інтерпретації поняття модернізації.

У загальному вигляді *модернізація характеризується* як суспільно-історичний процес, під час якого традиційні суспільства стають прогресивними, індустріально розвиненими. Наприклад, на думку *В. Федотової*, модернізація визначається як перехід від традиційного суспільства до сучасного, включає в себе, перш за все, суттєву відмінність від традиційного, тобто орієнтацію на інновацію, переважання інновацій над традицією, світський характер соціального життя, поступовий розвиток, переважну орієнтацію на інструментальні цінності, індустріальний характер, масову освіту та інше [4, с. 10].

Сучасні дослідники розглядають модернізацію як особливість глобалізаційного процесу, як прогресивний розвиток суспільства, що припускає кардинальний характер змін, радикальну трансформацію соціальних інститутів, організацій, установ; це процес перетворення, відкриттів і винаходів, соціальних проєктів і інновацій. Будь-яка модернізація є трансформацією, але не будь-яка трансформація є модернізацією, а лише та, яка пов'язана з поступальним розвитком [5, с. 24–25].

Як зазначає *В.Д. Зорькін*, сучасна модернізація, модернізація постіндустріальної епохи – це за своєю сутністю правова модернізація, боротьба за право, і навіть більше – боротьба за збереження права і як ідеї, і як реально діючої нормативної системи [6, с. 58]. Сучасна правова модернізація повинна бути нерозривно пов'язана не тільки з цілями нашої країни та тенденціями глобальних трансформацій світоустрою, але й із масовими ідеалами та смислами буття. Як підкреслив *С.О. Щетинін*, модернізація руйнує панування традиції та духу колективності, роблячи, відповідно, індивіда більш самостійним [7, с. 72].

Модернізація правової системи являє собою еволюційну зміну синтезованої сукупності правових явищ і процесів, зумовлену міжнародними глобалізаційними процесами, з метою якісно нового впливу на правове життя суспільства.

Отже, *модернізація правової системи* – це якісна зміна правової системи держави, яка використовує досвід правових систем західного типу, одночасно зберігаючи правонаступність у своєму правовому розвитку, що дає змогу праву найбільш ефективно виконувати своє призначення в суспільстві [8, с. 17–18].

Модернізація правової системи завжди передбачає комплексну структурну трансформацію всього конгломерату суспільних відносин, які регулюються правом. Мистецтво та перевага концепції поступового реформування складається у вмінні здійснювати цей процес поступово, не знижуючи ефективності забезпечення соціальних і державних потреб. На цей процес здійснюють вплив багато факторів, серед яких можливо виокремити *об'єктивні* та *суб'єктивні*. Як *перший об'єктивний фактор* можна виокремити світові процеси глобалізації, які здійснюють суттєвий вплив на політичні, економічні та правові зміни, що відбуваються у нашому суспільстві. Світовий розвиток проходить по магістральному шляху, прокладеному європейською цивілізацією. Світова політика та економіка побудовані на принципах європейського співтовариства,

європейських цінностей і європейської культури. Розбудована у ХХ ст. глобально політико-економічна система не приймає країни з альтернативними принципами держави та суспільства. Отже, щоб стати членом цієї системи, необхідно прийняти ці принципи та моделі, а це є можливим тільки завдяки модернізації правової системи суспільства.

Другим об'єктивним фактором, що сприяє модернізації правової системи суспільства, є внутрішні процеси, що відбувалися та відбуваються в українському суспільстві в перестроєному та постперестроєному періодах. Об'єктивно суспільство вимагало, щоби були використані внутрішні ресурси. Будівництво ринкової економіки визначило необхідність створення суспільних інститутів, заснованих на визнанні та закріпленні автономії особи, демократичних політичних норм. Відповідно, українське суспільство опинилося перед внутрішньою необхідністю створення громадянського суспільства, яке й повинно було забезпечити існування повноцінної демократичної правової держави та ефективної ринкової економіки.

Суб'єктивні фактори. Як перший суб'єктивний фактор визначимо суспільну думку певної частини населення, перш за все політичної та культурної еліти прозахідного толку та деякої частини наукової спільноти. Представники цих соціальних груп транслюють ідею модернізації через засоби масової інформації, твори мистецтва, наукову та навчальну літературу. Пропаганда прав і свобод людини, цінностей громадянського суспільства стимулює громадян замислюватися про свої інтереси та відстоювати їх різними засобами (у судовому порядку, шляхом громадянської непокорності, голодувань, мітингів) та, відповідно, впливати на політику влади, що здійснюється. Активна громадська позиція цієї еліти здійснює могутній вплив на суспільну думку та її суб'єктивну позицію, безумовно, є сильним фактором, що сприяє актуалізації спрямованості на модернізацію у напрямі забезпечення прав і свобод людини й громадянина, на розбудову правової держави.

Крім того, можливо виокремити декілька факторів, які походять із сутності самого процесу модернізації. Насамперед, необхідно звернути увагу на ініціатора реформаторських ініціатив. Таким завжди в Україні була держава. Причому центральна влада не просто домінує, а фактично керує всіма перетворюючими процесами країни, не залишаючи можливості участі у реформуванні підприємництва або громадянському суспільству загалом, які поки що не особливо претендують на виступи як рівноправні щодо держави суб'єктів. Отже, ми визначаємо перший значущий фактор модернізації правової системи України, який можливо визначити як *державну монополію на модернізацію*. Отже, модернізація правової системи може бути умовно поділена на два елементи: *модернізатор* (правляча еліта, що намагається стабілізувати своє положення та забезпечити свої позиції в перспективі) та *ті, що модернізуються* (усі останні: підприємці, суспільство разом з його інститутами, традиції, мораль та інше). Серед факторів модернізації також можливо виокремити таке: *необхідність удосконалення законодавства та подолання прогалин у праві, проблема легітимності влади* та інше.

Безумовно, що процес модернізації – це процес тривалій, багатоплановий, який глибоко зачіпляє не тільки всі пласти права, але й систему правових цінностей, що переживається досить важко не стільки народом, скільки політичною елітою, яка звикла діяти в розрізі попередньої парадигми, коли право формувалося виключно державними органами. Отже, процес модернізації українського права є запущеним і проявляється через такі напрями: 1) розширені права і свободи громадян, велика кількість із них наповнюється реальним змістом; 2) змінюються принципи установки в суспільстві, і такі з них, як свобода, гуманізм, соціальна справедливість, юридична рівність громадян, свобода підприємницької діяльності,

свобода договору, свобода праці та інші, із розряду просто записаних на папері поступово перетворюються у реальні. Загальновизнані принципи та норми міжнародного права та міжнародні договори стали складовою частиною вітчизняної правової системи; 3) по-третє, відбуваються зміни в політичній галузі: формується розподіл влади, широкі маси населення включаються в політичний процес (вибори, референдуми 1990-х рр., мітинги, мирні зібрання, розвивається багатопартійність та інше; 4) кардинально змінився і процес законотворчості: закони тепер приймаються парламентом, який діє на професійній основі; 5) сьогодні приватна власність становить основу ринкової економіки, а приватне право стає повноправним елементом правової системи.

Увесь модернізаційний курс Української держави повинен бути орієнтованим на забезпечення прав і свобод людини й громадянина, оскільки вони визнаються вищою цінністю на конституційному рівні. Простим критерієм необхідності проведення правової політики у сфері модернізації правової системи України є її спрямованість на забезпечення прав і свобод її громадян.

Однак ще необхідно відрегулювати за допомогою права велику кількість нових процесів, які відбуваються в суспільстві. Наприклад, розвиток демократії в Україні робить актуальним питання про референдумне право, а сучасний акцент на проблемі прав людини робить необхідним глибоке розроблення гуманітарного права, яке сьогодні претендує на підгалузь конституційного права.

Виникли у зв'язку із розвитком економіки, змінами в політичній і соціальній сфері нові суспільні відносини потребують свого правового регулювання. З цієї причини з'являються все нові галузі, підгалузі та інститути права. І якщо в середині минулого століття нараховувалося приблизно 10 галузей права, то сьогодні їх уже понад 30, а в науці продовжується широке обговорення про формування нових галузей права [8, с. 34].

В умовах правової реформи на перший план усе більше і більше виходить *правова політика*, під якою можна розуміти науково обгрунтовану, послідовну і системну діяльність відповідних структур (насамперед державних і муніципальних органів) зі створення ефективного механізму правового регулювання, цивілізованого використання юридичних засобів у досягненні таких цілей, як найбільш повне забезпечення прав і свобод людини й громадянина, зміцнення дисципліни, законності та правопорядку, формування правової державності та високого рівня правової культури і правового життя суспільства й особистості [9, с. 492]. Зі здобуттям Україною незалежності правова політика почала розглядатися як самостійне правове явище, що має власний зміст, призначення і цінність. Важливим кроком у процесі уточнення змісту правової політики стало спочатку її визнання самостійним компонентом державної політики, а згодом – особливою формою вираження державної політики, засобом юридичної легітимації, закріплення та здійснення політичного курсу країни, що відображається в діяльності владних структур.

Правова політика розкривається через сукупність властивих їй атрибутивних рис і властивостей. Найважливішою властивістю правової політики є її державно-вольовий характер і владно-імперативний зміст. Звідси невіддільними ознаками правової політики визнаються такі: базуються на праві і здійснюються правовими методами й засобами; охоплює правову сферу життєдіяльності суспільства; має публічний, офіційний характер; знаходить вияв у вигляді правових та організаційних форм її здійснення; у разі потреби вона підкріплюється легальним примусом із боку держави. Ефективність правової політики держави залежить від послідовної й повної реалізації її принципів. До найбільш загальних засад, що характеризують не тільки правову політику, але й пронизують усю правову систему, належать такі принципи: непорушність прав і свобод

людини як найвищої соціальної цінності; демократизму; верховенства права; справедливості; узгодження інтересів особистості, суспільства й держави; гласності тощо.

Зміст правової політики базується на певному праворозумінні, концептуальних ідеях щодо співвідношення права і держави, права і закону, людини і держави. Це означає, що правова політика може розрізнятися залежно від того, який підхід щодо визначення природи права, його зв'язку із людиною, громадянським суспільством і державою панує в суспільстві. Те, яку позицію займає держава з цього питання, у свою чергу, визначає й зумовлює зміст і умови здійснюваної нею політики загалом, а також конкретних її напрямів. Правова політика реалізується за такими основними напрямками: правотворчим, правозастосовним, інтерпретаційно-правовим, доктринальним, які можуть вважатися формами її реалізації.

Формування правової політики в Україні було започатковано ухваленням парламентом Декларації про державний суверенітет України (1990) та проголошенням Акта незалежності (1991), який було підтверджено результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Наступним важливим кроком на цьому шляху стало прийняття Конституції України в 1996 р, яка закріпила нові концептуальні положення нової правової політики, що відображають ідеологію демократичної, соціальної, правової державності. Водночас процес вироблення правової політики значною мірою відбувається під впливом міжнародних договорів, які Україна уклала з такими міжнародними організаціями, як РЄ, ЄС, СОТ, НАТО та інші. Найбільший вплив на формування й розвиток вітчизняної правової політики мають угоди (Угода про партнерство та співробітництво між Україною і Європейським Союзом (1994) та Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (2014)), що укладені між Україною та ЄС [9, с. 494]. Відповідно до цих угод першочергового значення у процесі формування і здійснення правової політики держави набуває реалізація завдання щодо адаптації законодавства України до вимог законодавства ЄС.

Правова політика в сфері модернізації правової системи Української держави об'єктивно необхідна і логічна як засіб, що дає змогу завершити перехід до функціонування цілісної та несуперечливої правової системи. Вона відповідальна насамперед за вироблення чітких орієнтирів, ідеологічних основ, які містяться в концепціях, доктринах, як офіційно закріплених, так і тих, що підлягають закріпленню в нормативно-правових актах. «Зміст правової політики як явища багатогранного включає стратегію законодавства, конституційного будівництва, судово-правової реформи, її спрямованість на вдосконалення основ федералізму, ефективність захисту прав людини, зміцнення законності, правопорядку та іншого».

Узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновки про те, що для того, щоби забезпечити благополуччя населення нашої країни, домогтися належного захисту його прав і свобод, необхідно мати «здорову» правову систему, оскільки саме вона дає можливість оцінювати всю правову реальність. Щоби досягти ефективності функціонування правової системи, потрібно приділити належну увагу її окремим компонентам. Модернізація національної правової системи в Україні передбачає комплексний вплив на структурні компоненти правової системи: інституційну, нормативну, ідеологічну, функціональну, інфраструктурну та результативну підсистеми та їх елементи [9, с. 100]. Наприклад, І.А. Ільїн уважав єдино правильним шляхом до всіх реформ поступове *виховання правосвідомості*. Удосконалювати право, на його думку, не означає вигадувати нові закони, а глибше й адекватніше виховувати «правильне і все більш поглиблюється і міцніє правосвідомість» [10, с. 48]. На процес формування правосвідомості

людей необхідно цілеспрямовано впливати за допомогою *правової ідеології*. Саме їй належить провідна роль у формуванні правосвідомості людей в юридичній галузі та підтримці його позитивного розвитку. З одного боку, стан правосвідомості багато в чому зумовлено правовою ідеологією. Будучи потужним засобом морального та інтелектуального впливу, вона активно сприяє розвитку правових уявлень і почуттів. З іншого боку, нинішній рівень і характер правосвідомості суспільства визначають правову ідеологію.

Мета правової ідеології бачиться у формуванні правосвідомості населення, лояльного до чинного права, правосуддя та інших елементів правової системи держави. Під впливом правової ідеології правосвідомість на будь-якому його рівні поступально має розвиватися. Ідеологічним фундаментом правової системи України має виступати виховання у громадян шанобливого ставлення до права і закону, рівності всіх перед законом і судом. Свідомість у формі правової ідеології визначає сучасне правотворення, зокрема, на стадіях підготовки законопроектів, серед яких велике значення мають такі, як попереднє вивчення думки громадян, громадських організацій про доцільність і характер регулювання цих суспільних відносин. У міру демократизації суспільства правотворча діяльність повинна набувати все більшого виховного значення, послідовно підвищуючи рівень правової вихованості. Правова ідеологія необхідна в цілях ефективної правореалізаційної діяльності, вона покликана відображати правову дійсність, повинна бути спрямована на усвідомлення, осмислення права, його цілісне пізнання з урахуванням культурної та історичної специфіки народу. Оскільки будь-яка національна правова система має історичну і соціальну специфіку, вона висловлює правову політику певної держави, несе в собі індивідуальні особливості окремого народу, його менталітет [11, с. 86]. Правова ідеологія є складовою частиною правової політики, в найбільш концентрованому вигляді відображає основні досягнення в галузі права та виражає бажане правове майбутнє. Вона виступає як ціннісно-фіксована модель

правового життя та основних тенденцій її розвитку. Правова ідеологія, що концентрує юридичні цінності, слугує в кінцевому підсумку розвитку інститутів цивілізованої демократії.

У сучасній державі особистість, її права і свободи висуваються на центральне місце і виступають як відправний пункт подальших правових перетворень. Без наявності державної правової ідеології неможливий послідовний і ефективний реформізм. Вироблення правової ідеології тісно пов'язано з відзначенням державою правової політики, з можливістю визначення загальних параметрів майбутньої цілісної концепції правового розвитку України [12, с. 99].

Отже, головною метою правової політики в сучасній Україні буде виступати підвищення якості правового регулювання суспільних відносин, серцевиною чого, без сумніву, є найбільш повне забезпечення прав і свобод людини та громадянина [13, с. 196–197]. Загальна мета правової політики повинна спиратися на такі цінності, як життя, свобода, справедливість, безпека, порядок, і «сприяти їх втіленню у правове життя суспільства».

Основними завданнями, напрямками правової модернізації в нашій країні є такі: 1) оптимізація українського права на підставі загального принципу юридичної рівності – рівності всіх перед законом і судом; 2) формування професійної та масової суспільної правосвідомості, яка заснована на затвердженні гідності особи, почуття поваги до права та закону; 3) стабілізація системи законодавства та загалом системи нормативних правових актів, зокрема за посередництвом сучасної кодифікації; 4) зміцнення незалежного та справедливого правосуддя; 5) створення сучасної нормативно-правової основи стабільного інноваційного розвитку; 6) затвердження конституційної законності як правового режиму функціонування держави та суспільства, стабільної системи правозастосування, яка гарантує визнання, дотримання та захист прав і свобод людини й громадянина, зокрема в соціальній сфері; 7) подолання кримінальної тенденції розвитку суспільства та держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Прыкин Б.В. Глобалистика. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. 463 с.
2. Штомпка П. Социология социальных изменений / пер. с англ. под ред. В.А. Ядова. Москва : Директмедиа Паблишинг, 2007. 828 с.
3. Парсонс Т. Система современных обществ. Москва : Юридическая литература, 1998. С. 16–17.
4. Федотова В.Г. Типология модернизаций и способов их изучения. Вопросы философии. 2000. № 4. С. 8–21.
5. Удовика Л.Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : монографія. Харків : Право, 2011. 552 с.
6. Зорькин В.Д. Право в условиях глобальных перемен : монография. Москва : Норма, 2013. 358с.
7. Щетинин С.А. Правовая глобализация: понятие и основные формы (теоретико-методологические аспекты) : дисс. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2009. 192 с.
8. Кашанина Т.В. Структура права : монография. Москва : Проспект, 2013. 584 с.
9. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 тт. Харків : Право, 2016. Т. 3 : Загальна теорія права / за ред. О.В. Петришина (голова) та ін. 2017. 952 с.
10. Ильин И.А. О сущности правосознания. Москва : Рарогъ, 1993. 235 с.
11. Хаустова М.Г. Механизм модернизации та критерии эффективности правовой системы. Журнал «Legea și viața» («Закон и Жизнь»). Республика Молдова, 2016. № 12. С. 98–101.
12. Файнберг М.М. Модернизация правовой системы Российской Федерации: проблемы теории и практики : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / ФГОУВПО «Кубанский государственный аграрный университет». Краснодар, 2008. 167 с.
13. Хаустова М.Г. Механизм модернизации та критерии эффективности правовой системы. Журнал «Legea și viața» («Закон и Жизнь»). Республика Молдова, 2016. № 12. С. 98–101.
14. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні : монографія / за ред. І.О. Кресіної. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. 247 с.